

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

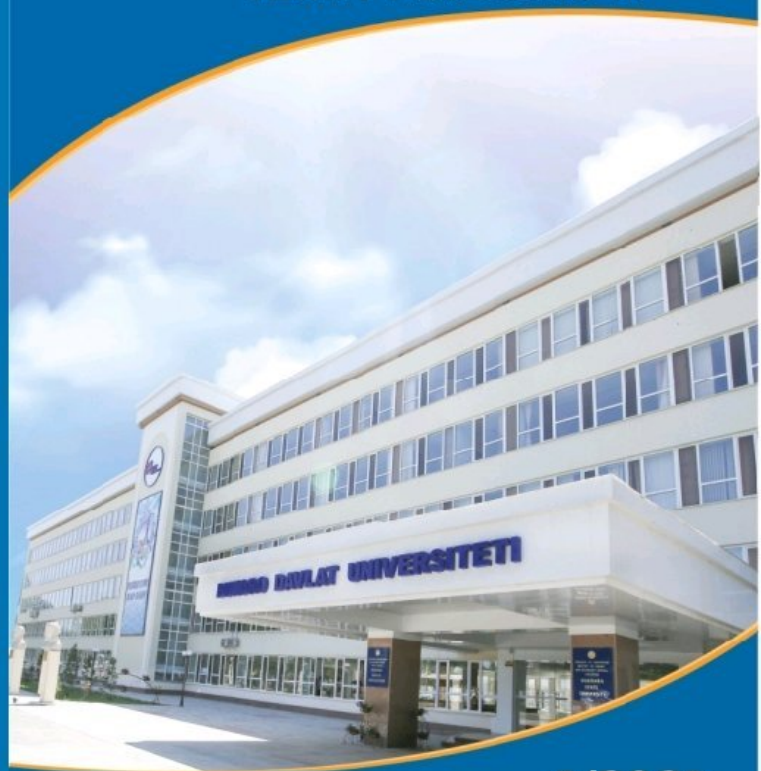
www.buxdu.uz

9/2023

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

9/2023

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 9, oktabr

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 2001 17, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Moldova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoiri Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ		
Fouzia A., Rasulov T.H.	Modified proximal point algorithm for minimization and fixed-point problem in geodesic space with positive curvature	4
Norkobilov A.T., Bakhtiyorov A.N., Elmanov J.B.	Modeling of membrane processes for the separation of azeotropic mixtures	9
Doliyev Sh.Q.	Juft regressiya va korrelyasiya tahlillari orqali noaniq sharoitlar uchun ekonometrik model tuzish	14
Dusanova G.M., Tadjiyeva M.K., Egamberdiyeva M.X., Qobilov F.Sh., Bozorov Sh.I.	Maktabgacha ta'lim muassasalarida 3-7 yoshli bolalar uchun ratsional ovqatlanish tamoyillarini ishlab chiqish	20
Farxodov S.U.	Texnologik jarayonlarni optimallashtirishda texnik vositalarni tadqiq qilish	28
Jumayev J., Fatilloeva M.N.	Manbasiz turli materialli bir o'lchovli sohalarida issiqlik tarqalishini sonli o'rganish	35
Rahmonov E.S.	Bir jinsli sohalarida Karleman formulasi	43
Raxmatov I.I., Jo'rayev H.O., Mirzayev M.S., Halimov N.N.	O'zbekiston sharoitida quyosh fotoelektrik stansiyalarini ishlatishning ilmiy-texnik imkoniyatlari	48
Shaxriddinov F.F., Akbarov M.M., Egamberdiyeva M.X., Ergashov A.M.	7-12 yoshdagi bolalarni ratsional ovqatlanishining yangi tamoyillarini ishlab chiqish	58
Shaxriddinov F.F., Berdimuradov X.T., Ibragimov A.K., Irgasheva M.E., Shodiyeva E.B.	Sportchilar uchun funksional ovqatlanish mahsulotlarini tahlil qilish	66
Barakayev N.R., Uzoqov Y.A., Ergashev A.M., Sayfullayev N.I.	O'zbekiston sharoitida zamonaviy un ishlab chiqarish texnologik liniyasini narariy jihatdan asoslash	74
Шарипов М.З., Хайитов Д.Э., Эргашева Н. М. Олимпур Ф.И., Файзиева З.Х., Зокирова З.М.,	Доменная структура бората железа	79
Bozorov I.N., Rasulov T.H., Tosheva N.A.	Panjaradagi chekli o'lchamli qo'zg'alishga ega bir zarrachali Hamiltonian uchun Birman-Shvinger prinsipi	84
Tosheva N.A.	Uchinchi tartibli operatorli matritsalar oilasi uchun Birman-Shvinger prinsipi va uning tadbiqlari	91
Akramova D.I, Qurbonova D.N.	On classification of singularities related to oscillatory integrals	99

Jumayeva Ch.I.	Ba'zi to'rt o'lchamli Li algebralarining lokal ichki differensiallashlari	106
Заринов Г.Т.	Технология производства напитков на основе составляющих природного характера	110
Меражова Ш.Б.	Эквивалентность обратной задачи поставленной уравнению смешанного типа интегральному уравнению Фредгольма 1-рода	114
Bazarova S.J.	Elementary thermodynamics	120
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Navruzova M.G.	Tibbiy birliklarning folklor asarlaridagi genderologik tavsifi	127
Raxmanov B.A.	Surxondaryo etnodialektal xarakterdagi maqol va matallarning turlari hamda lingvomadaniy xususiyatlari	131
Nazarova S.A.	Turkiy tillarda shaxs tavsifining sintaktik ifodasi xususida	136
Akramov I.I.	An aphorism as an entire passage: mechanisms of structural-semantic organization	142
Nabiyeva Sh.I.	Formation and orthological genesis of the English literary language norms	148
Saidova M.U.	Ingliz adabiyotshunoslik lug'atlari xususida mulohazalar	152
Umurova Kh. Kh.	Linguoculturological analysis of axiological concepts of wedding rite in different cultures	158
Жўраева Ю.Ғ	Ўзбек хотин-қизлар исмларида ой лексемасининг ўрни ва қўлланиши	162
Vaxidova F.S	Ziyorat turizmi terminlarining struktural qoliplari	167
Kilichev B.E.	Regionim – Buxoro toponimlarining bir guruhi	172
Мейлиева М.О.	Использование современных подходов в преподавании русского языка в условиях билингвизма: актуальные проблемы и рекомендации	176
Каримова Г.Х.	Лингвокультурологические особенности экклезионимов джизакской области	180
Қахҳорова Г.Ш.	Юкламаларнинг ёрдамчи сўзлар билан вазифадошлиги	186
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Latipova S.T.	Tarixiy asarlarda Buxoroning hukmdor ayoli tavsifi	197
Meliyev X.N.	Gulbadan Begimning "Humoyunnoma" asari va tarjimalarida keltirilgan ruboiyning adabiy tahlili	203
Тўхсанов Қ.Р.	Румий "Маснавийи маънавий" манзумасининг аслият ва ўзбекча таржимасининг рақамларда берилиши	207
Болтаева Г.Ш.	O'zbek adabiyotida ilk Muxammas	215
Abdullayeva X.N.	Ingliz hamda o'zbek ertaklarida g'aroyib safar motivi	219
Habibova M.N.	Description of the Orient in Lawrence's "Seven pillars of wisdom"	223
Karamova Sh.L.	Aruz – metaforik tafakkurning keng maydoni sifatida	228
Karimova Sh.K.	Zamonaviy ingliz va o'zbek she'riyatida tovush takrorlarining o'ziga xos jihatlari	232
Muxtorova U.T.	Mumtoz adabiyot namunalarida ilohiy motivlar va rivoyatlarning qo'llanilish tamoyillari	240
Urazaliyeva M.G'.	Maya Anjelu asarlarining adabiy tanqidchilar tomonidan tahlil qilinishi	245
Xolova M.B.	Badiiy matnda xushmuomalalik strategiyalarining voqelanishi	251
Муртазаева Ф.Р.	Внутренний мир персонажей в «женской прозе» английских и американских писательниц	258

TURKIY TILLARDA SHAXS TAVSIFINING SINTAKTIK IFODASI XUSUSIDA

Nazarova Saida Axmedjanovna,

Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
saidanazarova77@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalarining semantik guruhlari, lisoniy qurilish qolipi, oraliq shakllari ajratilgan, til sathida shaxs tavsifini anglatuvchi so'z birikmalari tizimini hosil qilishi asoslangan. Turkiy tillarda shaxs tavsifining sintaktik ifodalanishi masalasi o'zbek, ozarbayjon va qumiq tillaridagi shaxsni tavsiflashga xizmat qiluvchi so'z birikmalari misolida qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, shaxs tavsifi, so'z birikmasi, ismli birikmalar, lisoniy sintaktik qolip, antroponim.

О СИНТАКСИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ ОПИСАНИЯ ЛИЧНОСТИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье обосновано образования системы словосочетаний, описывающих личность на уровне языка, выделены семантические группы, рассмотрены языковая синтаксическая модель и промежуточные формы их в узбекском языке. Изучен в сравнительном аспекте вопрос синтаксического выражения описания личности в тюркских языках на примере словосочетания служащие для описания личности в узбекском, азербайджанском и кумыкском языках.

Ключевые слова: личность, описание личности, словосочетание, именные словосочетания, языковая синтаксическая модель, антропоним.

THE SYNTACTIC EXPRESSION OF PERSONALITY DESCRIPTION
IN THE TURKIC LANGUAGES

Abstract. The article substantiates the formation of a system of phrases describing a person at the language level, identifies semantic groups, a linguistic syntactic model and their intermediate forms in the Uzbek language. The question of the syntactic expression of the description of personality in the Turkic languages has been studied comparatively by the example of the phrase serving to describe personality in the Uzbek, Azerbaijani and Kumyk languages.

Key words: personality, personality description, word combination, nominal phrases, language syntactic model, anthroponym.

Kirish. Tilda shaxsni atash yoki tavsiflash leksik-semantik sath birliklarining vazifasi bilan cheklanmaydi. Til tizimi shunday qurilganki, ayni bir vazifani bajarishda lisoniy sathlar bir-birini to'ldiradi, qo'llab-quvvatlaydi, muhtasham imorat ustunlaridek uning butunligini ta'minlab turadi. Agar har bir tilda shaxsni atashga xizmat qiluvchi leksik birliklar mavjud hisoblansa, demak, shaxs tushunchasini ma'lum jihatdan muayyanlashtiruvchi sintaktik birliklar borligiga shubha qilib bo'lmaydi. Tilda shunday imkoniyat mavjudligini S.E.Ragimxanova, N.V.Yashchenko, G.I.Babayeva, M.T.Ramazanov, G.X.Zinnatulina, M.B.Guseynovanning tadqiqotlari [1; 2; 3; 4; 5; 6] dalillaydi. Ularda ozarbayjon, slavyan, roman-german, tatar, qumiq tillarida shaxsning u yoki bu xususiyatini aniqlashtiruvchi so'z birikmalari atributiv, ismli, substantiv, genitiv birikmalar paradigmasida ko'zdan kechiriladi. Bu sintaktik birliklar ba'zan tavsifiy, ba'zi hollarda semantik, struktur, qiyosiy-tipologik jihatlardan tahlil qilingan. Ta'kidlash lozimki, ismli, substantiv, atributiv birikmalarda aks etishi qayd etilsa ham, "shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalari" deb ajratilmagan va maxsus tadqiq etilmagan.

Asosiy qism. O'zbek tilida shaxs tavsifi leksik, morfologik, sintaktik birliklar orqali ifodalanadi. Shaxs tavsifi "shaxs" semali leksik birliklarda ifodalanishi, ot turkumi tizimida shaxs otlari/nomlari sifatida ajratilishi va "shaxs tavsifi" mavzuviy to'dasini tashkil etishi, shuningdek, mazkur to'da tarkibida o'ndan ortiq lug'aviy-ma'noviy guruhga birlashishi ma'lum. Tilshunoslikda "shaxs" va "shaxs tavsifi" ma'nolarining til birliklarida aks etishi yirik muammo bo'lgani bois bu muammoni alohida tadqiq qilish lozim. Shunisi muhimki, tilda shaxs tavsifi leksik-semantik ifodalanish imkoniyati bilan cheklanmaydi.

Sababi, til shaxsni tavsiflash vazifasini soʻz birikmalari yordamida ham amalga oshiradi. Chunonchi, oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar nutqida shaxsni maʼlum xususiyatlariga koʻra tavsiflaydigan soʻz birikmalari mavjud:

oʻqituvchi ayol, sotuvchi erkak, ayol haydovchi, erkak oshpaz, qoʻshni qiz, sinfdosh yigit, qozoq chol, rus shifokor, suvchi yigit, mahalladosh novvoy, sirdosh doʻst, ovuldosh choʻpon, tilshunos olim, aravasozi usta, chiptachi erkak, (v.h.).

Shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalarini semantik jihatdan quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1) shaxsni kasbi va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *oʻqituvchi ayol, oshpaz erkak, shifokor ayol, sotuvchi erkak, farrosh xotin, naqqosh erkak, haydovchi ayol, novvoy erkak, fermer ayol, soatsoz erkak...*

2) shaxsni jinsi va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *erkak shifokor, ayol payvandchi, erkak oshpaz, ayol fermer, erkak tikuvchi, ayol uchuvchi...*

3) shaxsni millati va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *qozoq choʻpon, oʻzbek muallim, tojik savdogar, hind sangtarosh, uygʻur oshpaz, turk muhandis...*

4) shaxsni yoshi va kasb/hunariga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *chol baqqol, oʻspirin usta, kampir tabib, oʻsmir etikdoʻz...*

5) shaxsni kasb-hunariga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *duradgor usta, oʻrmonchi agronom, aravasozi usta, parhezshunos hamshira, mashinasoz muhandis, maslahatchi shifokor, akusher ginekolog, tarjimon shoir, urolog jarroh...*

6) shaxsni millati va yoshiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *qozoq chol, oʻzbek yigit, tojik qiz, loʻli bola, rus kampir, turkman qiz...*

7) shaxsni millati va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *oʻzbek ayol, turkman erkak, tatar ayol, rus xotin, uygʻur erkak, qirgʻiz xotin...*

8) shaxsni millati va yaqinligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *tatar qoʻshni, qoraqalpoq kursdosh, tojik mahalladosh, qozoq birodar, rus hamkasb...*

9) shaxsni millati va qarindoshligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *tojik kelin, turkman yanga, turk kuyov, tatar buvi, qozoq quda, uygʻur ovsin...*

10) shaxsni jinsi va qarindoshligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *qiz farzand, oʻgʻil farzand, qiz nevara, oʻgʻil nevara, ayol quda, erkak quda...*

11) shaxsni yaqinligi va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *qoʻshni ayol, mahalladosh erkak, hamshahar erkak, hamqishloq ayol...*

12) shaxsni yaqinligi va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *qoʻshni duradgor, mahalladosh tikuvchi, hamkasb usta, ovuldosh choʻpon, hammaslak oʻqituvchi, hamshahar jurnalist, hamqishloq dehqon...*

13) shaxsni yaqinligi va yoshiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *sinf-dosh bola, mahalladosh chol, qoʻshni kampir, kursdosh qiz, hamqishloq juvon, yurtdosh yigit ...*

14) shaxsni yaqinligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar: *sinf-dosh doʻst, sirdosh dugona, hamqishloq oshna, kursdosh oʻrtoq, maslakdosh hamkasb, hamxona kursdosh, kasbdosh doʻst...*

Oʻzbek tilida shaxs tavsifini ifodalovchi soʻz birikmalari alohida maʼnoviy tur sifatida ajratilgan. Mazkur soʻz birikmalarini hosil qiluvchi lisoniy sintaktik qolip ham aniqlangan [7;8;9;10;11].

Shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalarining lisoniy qurilishi $[O_{sh} \sim O_{sh}] = SB$ sintaktik qolipida umumlashadi. Bu soʻz birikmalari nutqda $[O_{sh} \sim O_{sh}] = SB$ qolipining voqelanishi asosida yuzaga keladi, shuning uchun $[O_{sh} \sim O_{sh}] = SB$ ning hosilalari hisoblanadi. Shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalarining guruhlarga ajratilgan koʻrinishlari shaxs otlarining oʻzaro birikuvlarini umumlashtirgan $[O_{sh} \sim O_{sh}] = SB$ qolipiga tegishlidir. Ammo ular bu sintaktik qolipga muayyan oraliq shakl/qolip orqali, yaʼni:

- 1) shaxsni kasbi va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_k \sim O_j] = SB$ oraliq shakli;
- 2) shaxsni jinsi va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_j \sim O_k] = SB$ oraliq shakli;
- 3) shaxsni millati va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_m \sim O_k] = SB$ oraliq shakli;
- 4) shaxsni yoshi va kasb/hunariga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_y \sim O_{kh}] = SB$ oraliq shakli;
- 5) shaxsni kasb-hunariga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_k \sim O_k] = SB$ oraliq shakli;
- 6) shaxsni millati va yoshiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_m \sim O_y] = SB$ oraliq shakli;
- 7) shaxsni millati va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_m \sim O_j] = SB$ oraliq shakli;
- 8) shaxsni millati va yaqinligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_m \sim O_{yaq}] = SB$ oraliq shakli;
- 9) shaxsni millati va qarindoshligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_m \sim O_q] = SB$ oraliq shakli;
- 10) shaxsni jinsi va qarindoshligiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_j \sim O_q] = SB$ oraliq shakli;
- 11) shaxsni yaqinligi va jinsiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_{yaq} \sim O_j] = SB$ oraliq shakli;
- 12) shaxsni yaqinligi va kasbiga koʻra tavsiflovchi birikmalar $[O_{yaq} \sim O_k] = SB$ oraliq shakli;

13) shaxsni yaqinligi va yoshiga ko'ra tavsiflovchi birikmalar $[O_{y\text{aq}} \sim O_y] = \text{SB}$ oraliq shakli;

14) shaxsni yaqinligiga ko'ra tavsiflovchi birikmalar $[O_{y\text{aq}} \sim O_{y\text{aq}}] = \text{SB}$ oraliq shakli asosida bog'lanadi.

Shunga asosan aytilish joizki, o'zbek tilida shaxsni tavsiflash vazifasiga xoslangan so'z birikmalari mavjud va ular shaxs tavsifini anglatuvchi so'z birikmalari tizimini hosil qiladi. Bu tizimni quyidagi jadval yaqqol aks ettiradi:

Shaxs tavsifini anglatuvchi SBlari	
Shaxs tavsifi – umumiy ma'no	$[O_{sh} \sim O_{sh}] = \text{SB}$ – umumiy qolipi
Xususiy ma'nolar/ma'noviy turlar	Oraliq shakl/qolip
1. <i>Kasb va jinsga k.t. SBlari</i>	$[O_k \sim O_j] = \text{SB}$
2. <i>Jins va kasbga k.t. SBlari</i>	$[O_j \sim O_k] = \text{SB}$
3. <i>Millat va kasbga k.t. SBlari</i>	$[O_m \sim O_k] = \text{SB}$
4. <i>Yosh va kasb/hunarga k.t. SBlari</i>	$[O_y \sim O_{k/h}] = \text{SB}$
5. <i>Kasb-hunarga k.t. SBlari</i>	$[O_k \sim O_k] = \text{SB}$
6. <i>Millat va yoshga k.t. SBlari</i>	$[O_m \sim O_y] = \text{SB}$
7. <i>Millat va jinsga k.t. SBlari</i>	$[O_m \sim O_j] = \text{SB}$
8. <i>Millat va yaqinlikka k.t. SBlari</i>	$[O_m \sim O_{y\text{aq}}] = \text{SB}$
9. <i>Millat va qarindoshlikka k.t. SBlari</i>	$[O_m \sim O_q] = \text{SB}$
10. <i>Jins va qarindoshlikka k.t. SBlari</i>	$[O_j \sim O_q] = \text{SB}$
11. <i>Yaqinlik va jinsga k.t. SBlari</i>	$[O_{y\text{aq}} \sim O_j] = \text{SB}$
12. <i>Yaqinlik va kasbga k.t. SBlari</i>	$[O_{y\text{aq}} \sim O_k] = \text{SB}$
13. <i>Yaqinlik va yoshga k.t. SBlari</i>	$[O_{y\text{aq}} \sim O_y] = \text{SB}$
14. <i>Yaqinlikka k.t. SBlari</i>	$[O_{y\text{aq}} \sim O_{y\text{aq}}] = \text{SB}$

Turkiy tillarda shaxs tavsifini anglatuvchi birikmalar “ismli so'z birikmalari” yoki “ismli birikmalar” terminlari ostida o'rganilgan. Chunonchi, M.T.Ramazanov “Именное словосочетание в азербайджанском языке в сравнительно-сопоставительном освещении” nomli tadqiqotida ismli birikmalarni qismlari ot bilan ifodalangan so'z birikmalari sifatida tahlil qiladi [4, 210-212]. Uning fikricha, bunday birikmalarda ikkala qism (ya'ni tobe va hokim a'zo – *izoh bizniki*) bosh kelishikda ifodalanadi va qismlar orasida atributiv (aniqlovchili) munosabat mavjud bo'ladi. Birinchi qism ikkinchisini aniqlaydi. Ko'p hollarda qismlar vazifasida muayyan otlar voqelashadi: demir korpu=turk tilida: demir ko'pru – rus tilida: железный мост (o'zbek tilida: temir ko'pri); dash ev=turk tilida: taş ev – rus tilida: каменный дом (o'zbek tilida: tosh uy)... [4, 210].

Tadqiqotchi ismli birikmalarni tarkibiy qismlari orasidagi semantik munosabatlar asosida guruhlar ajratganligi e'tiborimizni tortdi. Zero, ular sirasida shaxsni muayyan jihatdan tavsiflaydigan so'z birikmalari ham o'rin olgan. Chunonchi:

1. Birinchi komponenti ikkinchi komponentida ifodalangan shaxsning mashg'ulot turini anglatuvchi so'z birikmalari. Masalan: muellim Suleyman = turkcha: öğretmen Suleyman – rus tilida: учитель Сулейман; hekim Logman = turkcha: hekim Loğman – rus tilida: врач Локман; demirchi Musa = turkcha: demirçi Musa – rus tilida: кузнец Мыса [4, 211].

2. Birinchi a'zosi ikkinchi a'zo nomlaydigan shaxsning lavozimi, unvoni, darajasi, ilmiy darajasi va shu kabilarni anglatuvchi so'z birikmalari. Masalan: general Nazi = turkcha: general Nezi – rus tilida: генерал Нази; polkovnik Mustafa = turkcha: albay Mustafa – rus tilida: полковник Мустафа; deputat Xelil = turkcha: milletvekili Halil – rus tilida: депутат Халил [4, 211].

3. Birinchi a'zosi ikkinchi a'zo nomlaydigan shaxsning qarindoshlik belgisini aniqlashtiruvchi so'z birikmalari. Bu guruhga quyidagi birikmalar kiritilgan: jezne Hesen = turkcha: enişte Hasan – rus tilida: зять Гасан; dayu oğlu Memmed = turkcha: dayı oğlu Memet – rus tilida: сын дяди Мамед; xala oğlu Mehman = turkcha: hala oğlu Mehman – rus tilida: сын тети Мехман; kirve Mehmed = turkcha: kirve Mehmed – rus tilida: кум Мамед [4, 211].

4. Birinchi komponenti ikkinchi komponentida ifodalangan shaxsning milliy mansubligini anglatuvchi so'z birikmalari. Masalan: rus Ivan=turkcha: rus Ivan – rus tilida: русский Иван; özbek Gulam=turkcha: özbek Gulam – rus tilida: узбек Гулам; tatar Balaxan = turkcha: tatar Balahan – rus tilida: татарин Балахан; gurchu Shato = turkcha: gürçu Şato – rus tilida: грузин Шато [4, 211-212].

5. Birinchi komponenti ikkinchi a'zo nomlaydigan predmet laqabini aniqlashtiruvchi so'z birikmalari. Quyidagi birikmalar mazkur guruh tarkibiga kirishi qayd etilgan: gatyır Memmed = turkcha: gatiр Memmed–

rus tilida: мул Мамед; kirpi Hesen=turkcha: kirpi Hasan – rus tilida: ёж Гасан; xoruz Semed=turkcha: horus Semed – rus tilida: петух Самед; chuche Kerim = turkcha: çivçiv Kerim – rus tilida: цыпленок Керим [4, 212].

M.T.Ramazanov tomonidan tasniflangan ismli birikmalar tarkibidagi besh xil guruh ozarbayjon tilida shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalari mavjudligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ozarbayjon tilidagi ismli birikmalarining mazkur besh turi turk tilidagi ayni maʼnoni ifodalaydigan birikmalar bilan qiyoslangan. Bu esa turk tilida ham shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalari mavjudligidan dalolat beradi.

Shu oʻrinda M.B.Guseynova qumiqlik tilida izofali soʻz birikmalarini tadqiq qilganligini qayd etish joiz. Chunki uning tadqiqotida oʻrganilayotgan masalaga bevosita aloqador maʼlumotlar oʻz ifodasini topgan. Turkiy tillardan biri – qumiqlik tilida shaxs tavsifini aniqlashtiruvchi soʻz birikmalari mavjudligi haqida dalillar keltirilgan. Biroq tadqiqotchi bunday soʻz birikmalarini “ismli birikmalar” deb baholamaydi. Mohiyatan shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalarini “izofali birikmalar”ning turi sifatida baholab, quyidagi guruhlariga ajratadi:

1. Prepozitiv ot ikkinchi komponent anglatuvchi atoqli (xususiy) otning sotsial mavqeyi, kasbi, unvon, darajasini bildiradi: “туварчы Агъмат” – rus tilida: «пастух Ахмед», “шавхал Тарковский” – rus tilida: «шамхал Тарковский», “охувчу Аскер” – rus tilida: «ученик Аскер» [6, 9].

2. Prepozitiv ot, yaʼni aniqlovchi millat vakilini, postpozitiv ot, yaʼni aniqlanmish soʻz kasbni anglatadi: “даргили хасапчы” – rus tilida: «мясник даргинец», “орус учитель” – rus tilida: «русский учитель», “къазикъумукълу этикчи” – rus tilida: «лакец-сапожник» [6, 9-10].

3. Tobe komponent (aniqlovchi) vokativ epitening murojaat formulasi sifatida qoʻllanib, hokim komponent ifodalaydigan atoqli (xususiy) otga tegishli unvon, sotsial mavqe, turli qarindoshlik aloqasini anglatadi: “къурдашым Магъаммат” – rus tilida: «друг Магомед», “къызардашыш Патимат” – rus tilida: «сестра Патимат», “эгечим Патимат” – rus tilida: «сестра отца Патимат», “бийке Патимат” – rus tilida: «госпожа Патимат» (aynan «княгиня Патимат») [6, 10-11].

Alohida boʻlmasa ham, tadqiqotchi tomonidan bu sirada aniqlovchi sifatida kishi ismlari (xususiy nomlar) va hokim komponent mavqeyida turli murojaat, qarindoshlik aloqasi nomlari (“агъав”, “иним”, “эфенди”, “абай”, “ханым”, “бийке”, “агъа”, “аба”) ifodalanadigan soʻz birikmalarini qayd etadi: “Агъмат агъа”, “Папукъ аба” (buviga murojaat) [6, 10-11].

M.B.Guseynova “mazkur struktur tip boshqa turkiy tillar uchun xarakterli, deb hisoblaydi [6, 11]. Uning fikrini qoʻllab quvvatlagan holda, aytish joizki, oʻzbek tilida ham tarkibiy qismlari kishi ismlari (familiya va ota ismlari), yaʼni antroponimlardan tuziladigan soʻz birikmalari mavjud.

Mazkur birikmalar ikki guruhga boʻlinadi:

Birinchi guruhga tobe aʼzosi shaxs otlari, hokim aʼzosi kishi ismlari (familiya yoki ota ismlari) – antroponimlardan tuzilgan soʻz birikmalari kiradi: *usta Abduqahhor, suvchi Nozim, general Rahimov, professor Neʼmatov, shoh Bobur, mulla Abdurahmon v.h.*

Ikkinchi guruhni tobe aʼzosi kishi ismlari (familiya yoki ota ismlari) –antroponimlar, hokim aʼzosi shaxs otlaridan iborat soʻz birikmalari tashkil qiladi: *Nurmat boʻzchi, Qosim sartarosh, Yusuf muallim, Haydar choʻpon, Xosiyat kashtachi, Akbar rais, Nasim polvon, Hanifa doya, Shodmon togʻa, Oysha xola v.h.*

Tobe aʼzosi shaxs otlari va hokim aʼzosi kishi nomlaridan tuzilgan (1-guruh), shuningdek, tobe aʼzosi kishi nomlari va hokim aʼzosi shaxs otlaridan tashkil topgan (2-guruh) soʻz birikmalari oʻzbek tilida shaxs tavsifining sintaktik ifodalanish vositasi, shakli, usuli, imkoniyati borligini dalillaydi.

M.Y.Xojiyeva “Antroponimlar (kishi ismi, familiyasini anglatuvchi birliklar) tobe yoki hokim vaziyatda reallashuvini tasdiqlovchi bu soʻz birikmalari alohida guruhni tashkil etadi. Shunga koʻra, bu guruhni shaxsni tavsiflovchi soʻz birikmalari sirasida antroponim shakllantiruvchi guruh sifatida ajratish mumkin”, deb hisoblaydi [10,14]. Bu guruhga oid soʻz birikmalari ham tilning shaxsni atash va muayyan xususiyatiga koʻra tavsiflash vazifasini nutqda roʻyobga chiqishi bilan amalga oshiradi. Otlarga xos lisoniy imkoniyatlardan biri shaxs otlari va atoqli ot (antroponim)larning sintaktik aloqasi asosida voqelalar ekan, shaxs otlarining atoqli otlarni birlashtirish va ularga birikish qobiliyatlarini namoyon etadi. Boshqacha aytganda, oʻzbek tilida shaxsni tavsiflovchi ot leksemalarning atoqli otlar, yaʼni kishi ismi, ota ismi, familiyasini anglatgan leksemalar bilan tobelanishidan hosil boʻladigan hamda kommunikativ maqsad va nutqiy ehtiyojdan paydo boʻladigan soʻz birikmalari mavjud. Bunday soʻz birikmalarining tarkibida kishi ismi, ota ismi, familiyasini atovchi leksemalar goh tobe, goh hokim vaziyatda voqelana oladi [10, 14-15].

Ayni paytda, otlarning oʻzaro tobelanishidan hosil boʻladigan, aniqrogʻi, tobe va hokim aʼzolari otlardan tuziladigan soʻz birikmalari turkiyshunoslikda aksariyat “ismli birikmalar” sirasiga kiritilgan va mazkur soʻz birikmalarining bir turi sifatida oʻrganilgan, deb qatʼiy xulosalab boʻlmaydi. Chunki baʼzi

tadqiqotlarda bunday birikmalar "substantiv so'z birikmalari" termini ostida o'rganilgan, hatto turkiy va noqardosh tillardagi substantiv birikmalar qiyoslangan.

Jumladan, G.I.Babayeva ham "Turkiy tillarda otlarning muayyan guruhi ikkala komponenti ot bilan ifodalangan, shu bilan birga, bu komponentlardan birinchisi ikkinchisining aniqlovchisi bo'lib xizmat qiladigan so'z birikmalarini hosil qila oladi" [3, 8-9], deya e'tirof etadi. U substantiv so'z birikmalarini ozarbayjon va rus tillari misolida qiyosan o'rganar ekan, bunday so'z birikmalarining tobe a'zosi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanishini nazarda tutib, "Tobe komponenti bosh kelishikdagi otli substantiv birikmalar" modelini alohida ko'rsatib o'tgan. Qizig'i shundaki, model muayyan qurilma/formula/chizma/tarh shaklida berilishi lozim edi, ammo u so'zlarda ifodalangan. Tadqiqotchi "bu model hozirgi ozarbayjon tilida keng qo'llanilishi"ni, "nominativ shaklidagi otlar otlar bilan birikib, tobe komponent vazifasini bajarib, xilma-xil, ayniqsa, aniqlovchili munosabatlarni ifodalashi"ni qayd etadi [3, 10]. Muhim tomoni shundaki, ozarbayjon tilidagi "Tobe komponenti bosh kelishikdagi otli substantiv birikmalar" sirasiga shaxs tavsifini ifodalaydigan quyidagi birikmalarni kiritadi:

1. Nominativda tobe ot kasb yoki mutaxassislikni anglatuvchi substantiv so'z birikmalari: *usta Məməd* – rus tilida: «мастер Мамед»; *dəyirmançı Həsən* – rus tilida: «мельник Гасан» v.h. [3, 10].

2. Substantiv so'z birikmalari laqab yoki taxallusni ifodalaydi: *Nəhəng Səlim* – rus tilida: «Великан Салим»; *Ayı İlhan* – rus tilida: «Медведь Илхан» v.h. [3, 10].

3. Daraja, unvon yoki lavozimni anglatuvchi substantiv so'z birikmalari: *professor Əli* – rus tilida: «профессор Али», *idmançı Seyid* – rus tilida: «спортсмен Сейид», *müdür Bəsir* – rus tilida: «директор Басир» v.h. [3, 10].

4. Substantiv so'z birikmalari millatga ishora qiladi: *azəri oğlan* – rus tilida: «азербайджанец мальчик» v.h. [3, 11].

5. Substantiv so'z birikmalari qarindoshlik yoxud boshqa munosabatlar termini sifatida xizmat qila oladi: *bacı Əminə* – rus tilida: «сестра Эминэ», *yoldaş Muxtar* – rus tilida: «товарищ Мухтар», *qonşu Emin* – rus tilida: «сосед Эмин» v.h. [3, 11].

6. Substantiv so'z birikmalari muayyan shaxsni u ishlayotgan yoki ro'yxatda turgan tashkilot yoki muassasa orqali nomlaydi: *ambarçı İdris* – rus tilida: «Идрис, который работает на складе» v.h. [3, 11].

G.I.Babayeva ajratib ko'rsatgan olti xil so'z birikmasi, muallif ularni "substantiv birikmalar" deb baholagan bo'lsa ham, aslida, shaxsni mutaxassislik, laqab, taxallus, daraja, unvon, lavozim, millat, qarindoshlik yoki boshqa munosabatlar, ishlayotgan tashkilot yoki muassasa bilan aloqadorligiga ko'ra aniqlashtiradi. Asosiysi, tadqiqotchi substantiv birikmalar sirasida guruhlagan olti xil so'z birikmasi turkiy tillarga mansub ozarbayjon tilida shaxs tavsifi so'z birikmalarida ifodalanishining yorqin dalili sanaladi.

Xulosa. Tahlil natijasidan anglashiladiki, ozarbayjon va qumiqlik tillariga xos dalillarning aksariyati shaxs tavsifini «shaxs oti+kishi nomi» va «kishi nomi+shaxs oti» birikish tarziga ega qurilmalarda ifoda etsa ham, mazkur so'z birikmalarining lisoniy qurilishi va sintaktik qoliplari aniqlanmagan. Bundan farqli o'laroq, o'zbek tilida shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalarining bu turi substansial sintaksis nuqtayi nazaridan tadqiq qilingan: mazkur birikmalarining lisoniy qurilishi va sintaktik qoliplari aniqlangan [7;10;11].

Ma'lum bo'ladiki, G.I.Babayeva substantiv birikmalar sirasiga kiritgan olti xil so'z birikmasi ham, M.T.Ramazanov ismli birikmalar tarkibida ajratgan besh xil guruh ham ozarbayjon tilida, M.B.Guseynova izofali birikmalar sirasida ko'rsatib o'tgan uch guruh qumiqlik tilida shaxs tavsifi so'z birikmalari orqali ifodalana olishini yana bir karra tasdiqlaydi. Demak, o'zbek, ozarbayjon, qumiqlik tillarida shaxsni tavsiflovchi so'z birikmalarining mavjudligi "turkiy tillarda shaxs tavsifi sintaktik birliklar, ya'ni so'z birikmalari ko'rinishlarida ifodalanish imkoniyatiga ega" deb umumlashtirishga asos bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Рагимханова С.Э. Синтаксические модели субстантивных словосочетаний в азербайджанском языке//Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Филология и искусствоведение. –Майкоп, 2009. Вып.3.– С. 204-209.

2. Яценко Н.В. Свободное словосочетание как способ номинации лиц женского пола в современном немецком языке/Балтийский гуманитарный журнал.2018.–№2(23).Т.7.–С.107-111. <https://cyberleninka.ru/journal/n/baltiyskiy-gumanitarnyy-zhurnal>

3. Бабаева Г.И. Простые и сложные субстантивные словосочетания в азербайджанском и русском языках: Автореф.диссер...кандидата филол. наук. – Махачкала, 2016.–25 с. <https://www.dissercat.com/content/prostye-i-slozhnye-substantivnye-slovosochetaniya-v-azerbaidzhanskom-i-russkom-yazykakh/read>

4. Рамазанов М.Т. Именное словосочетание в азербайджанском языке в сравнительно-сопоставительном освещении. <https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/93/ramazanov93210212.pdf>
5. Зиннатуллина Г.Х. Типы и функции апеллятивных идентификаторов (на примере художественных текстов татарской литературы) // Сибирский филологический журнал. 2013. –С.227-231. <https://cyberleninka.ru/article/n/tipy-i-funktsii-apellyativnyh-identifikatorov-na-primere-hudozhestvennyh-tekstov-tatarskoy-literatury/pdf>
6. Гусейнова М.Б. Изафетные словосочетания в кумыкском языке: Автореф. диссер. ... кандидата филол.наук. – Махачкала, 2006. –24 с. <https://www.dissercat.com/content/izafetnye-slovosochetaniya-v-kumykskom-yazyke/read>
7. Nazarova S.A., Khojiyeva M.Yu. Personal Description in the Word Combination and Expression in a Speech// International Journal of Integrated Education. ISSN: 2620-3502 (E) 2615-3785 (P) Impact factor - 5.8. Volume 3 Issue II. Feb.2020. -P.15-18. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE>
8. Назарова С. Лисоний синтактик қурилиш қилиплари ҳусусида // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2008. -№3. – Б.66-68.
9. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда. –Т.: Фан, 2015. – 112 б.
10. Khojiyeva M.Y. O'zbek tili so'z birikmalarida shaxs tavsifi (substansial va sotsiopragmatik aspektlarda). Filol. fanlari... falsafa doktori (PhD) disser.avtoref. –Buxoro, 2023.– 59 b.
11. Nazarova S., Khojiyeva M. Ismli birikmalar. – Buxoro: Bukhara hamd print, 2023. – 156 б.